

12. Рунов В. Удар по Украине / В. Рунов. – М. : Вече, 2011. – 381 с.
13. Мощанский И., Хохлов И. Южное направление. Оборонительная операция Южного фронта и отдельной Приморской армии 22 июня – 16 октября 1941 года / И. Мощанский, И. Хохлов // Военная летопись. – 2005. – №3. – М. : ООО «БТВ-КНИГА», 2005. – 80 с.
14. Мессенджер Ч. Гладиатор Гитлера. Вторая мировая глазами глазами генерала СС / Ч. Мессенджер. – Харьков, Белгород : Клуб семейного досуга, 2009. – 320 с.
15. Мороко В.М. Війна у правдивому вимірі (до 70-річчя оборони Запорізького Придніпров'я) / В.М. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С.60-72.
16. Героев славных имена : 65-летию Великой Победы посвящается / [авт.-сост. и гл. ред. Наталья Кузьменко ; авт. кол. : Валерий Чернолуцкий и др.]. – Запорожье : АА Тандем, 2010. – 224 с.
17. Иринархов Р. Непростительный 1941. «Чистое поражение» Красной армии / Р. Иринархов. – М. : Яуза ; Эксмо, 2012. – 544 с.
18. Война глазами подростков / сост. С.В. Шеремет. – Днепропетровск : Пороги, 1993 // <http://nikopolpage.ucoz.ua/publ/5-1-0-75>.
19. Борзенко С.А. Жизнь на войне / Сергей Александрович Борзенко. – М. : Правда, 1965. – 339 с. // <http://nikopolpage.ucoz.ua/publ/6-1-0-19>.
20. Інтерв'ю В.А. Мірошниченка, 1930 р.н., зап. Поповим О.М., Айбабіним С.С., Штейнле О.Ф. 10 грудня 2011 р. – 74 хв. // Особистий архів Попова О.М.
21. Усна історія Степової України. – Т.4. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – 474 с.
22. Шиленок, Зинаида Александровна. Медсанбат. Черновцы – Николаев – Сталинград / З.А. Шиленок ; [предисл., подгот. текста и публ. Ю.И. Шепетова] // Военно-исторический архив. – 2007. – №8. – С.86-102; №9. – С.116-134; №10. – С.131-151; №11. – С.132-151 // http://14gvard.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=31&Itemid=99999999.

Попов А. М. "...Несколько вражеских переправ", или уткотворчество в освещении "обороны" Запорожья 1941 г.

Освещается один из мифов обороны Запорожья 1941 г. – уничтожение немецких переправ через Днепр волной воды после подрыва плотины Днепрогэса. Демонстрируется отсутствие четких указаний на места переправ и ряд фактов, которые отрицают их существование в течение 18-20 августа 1941 г.

Ключевые слова: оборона Запорожье, вермахт, Красная армия, переправы через Днепр, подрыв Днепрогэса.

Popov O. M. "...A few enemy ferries", or canard spreading in covering of the "Defense" of Zaporizhzhya in 1941

One of the myths of the Zaporozhzhya defense in 1941 - the destruction of the German ferries of the Dnieper by the waves of water after undermining the dam the Dnirohges, is covered. The lack of clear instructions to the locations of ferries and some facts which denies their existance during august 18-20 1941 are demonstrated.

Keywords: Zaporizhzhya defense, the Wehrmacht, the Red Army, the Dnieper ferries, the undermining of the Dnirohges.

УДК: 94:39(477.83/86)"1941/1945"

С. М. Білівненко, Р. Л. Молдавський, Н. О. Соляник

РАДЯНСЬКА ЖІНКА В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються аспекти участі жінок у Другій Світовій війні. Радянська жінка брала активну участь як в бойових діях, так і роботі в тилу. Але не менш важким було становище жінок на окупованих територіях. В статті робиться спроба виокремити та проаналізувати роль радянського жіноцтва у військових подіях, примусових роботах, виживанні на окупованій території, роботах по відновленню країни після завершення окупації.

Ключові слова: жінки, Друга Світова війна, примусова праця, окупація, відбудова промисловості.

Постать жінки в умовах війни завжди була трагічною. Чоловікові легше було в моральному плані обрати той чи інший бік ворогуючих сторін, його героїчна смерть зі зброєю викликала повагу у суспільства. Натомість жінка зазнавала набагато більше поневірянь, а психологічно та фізично несла більшу відповідальність за дітей та старих, які залишалися у неї на утриманні. В період ХХ століття війна зазнала найбільш глибоких змін за соціально-політичним змістом, військово-технічним виглядом, характером зброї, що застосовувалася, масштабами, руйнівністю і впливом на життя суспільства, зокрема, жіноцтва. Впродовж всієї історії людства війна була справою чоловічою. Жінки виступали в якості пасивної жертви, воєнної здобичі, в культурі їх образи подавалися дружинами, матерями, нареченими, страждають і чекають.

На жаль, у ХХ столітті жінки масово долучаються до безпосередніх військових дій. До створення регулярних тотальних армій війни, як правило, велися силами професійних армій і прямо не зачіпали більшості мирного населення, хоча звичайно населення страждало від грабунків та насильства. Проте світові війни

радикально змінили масштаби, прийоми і правила ведення війни. Втрати мирного населення, більшістю якого були жінки і діти, у порівнянні з війнами попередніх століть зросли у кілька разів [1, с. 43-51].

Протягом ХХ століття територія України стала ареною двох світових війн, а також жорстокої громадянської війни, партизанської боротьби на Заході України загонів національного підпілля. В традиціях вітчизняної історіографії на всіх етапах її розвитку воєнні епохи розглядалися під кутом зору вивчення військово-політичних, ідеологічних, мобілізаційних та інших факторів, залишаючи за межами уваги науковців та читачів дослідження трагічної і героїчної долі жіноцтва. Мусимо наголосити, що історики до останнього часу приділяли недостатньо уваги вивченню ролі і місця жінок в історії України. Дана історіографічна лакуна виглядає дивною на тлі розвитку жіночих студій в інших країнах світу.

Щодо висвітлення становища жінок у роки Другої світової війни, то ще в радянські часи була встановлена завіса секретності над питаннями участі жінок у війні. Як немає офіційних даних щодо військових втрат серед жінок під час військових дій, так й відсутні будь-які офіційні статистичні дані щодо участі їх участі у війні та у відновленні народного господарства УРСР. І хоча до цих питань автори зверталися неодноразово, проте, тема продовжує бути актуальною і мало ще вивченою. Свого часу до цієї проблеми зверталися дослідники Польц А., Мурманцева В.С., Коваль М.В., Галаган В.Я., Єсіп І.М. [1; 2; 5; 8; 29].

Слід зазначити, що історіографія участі жінок у Великій Вітчизняній війні переважає у загальному масиві жіночих студій, присвячених війнам. Найявна навіть окрема історіографічна стаття В.Я. Галаган із даної теми [8]. В ній проаналізовано досягнення і невирішені проблеми, причому пізніше сама дослідниця зробила чимало у їх розв'язанні, зокрема, показавши участь жіноцтва у бойових діях, в опорі загарбникам на окупованій території, героїчну працю в радянському тилу.

Боротьба жінок Західної України в лавах ОУН-УПА проти фашизму і більшовизму висвітлюється у низці праць сучасних істориків – Л. Онишко Ю. Киричук, І. Крайній [10; 11; 12].

Однією з ключових проблем в історії Великої Вітчизняної війни є питання ролі “людського чинника”. Співвідношення добровільності і примусу, політичного контролю і національної самосвідомості, пасивної участі і героїчної жертвовності в ході війни і роль цих чинників в перемозі – питання поставлені, але не розв'язані. В зв'язку з цим приклад жіночої участі у Великій Вітчизняній війні є особливо цікавим. Жінки в СРСР не були військовозобов'язаними, хоча військове законодавство СРСР передбачало у разі потреби обов'язкове залучення жінок в ряди Червоної армії для несення служби в допоміжних військах [2, с. 119].

А пізніші колосальні втрати радянських військ привели до того, що на додачу в 1942 році в СРСР була проведена масова мобілізація жінок на службу в діючу армію і в тиліві з'єднання. Тільки на підставі трьох наказів наркомату оборони Й. Сталіна від квітня і жовтня 1942 року, порівняно нещодавно розсекречених і опублікованих в Росії, підлягали мобілізації і напряму у війська зв'язку, ВПС і ППО 120 000 жінок [2, с. 212-215]. У цьому ж році були видані накази про заміну придатних до стройової служби червоноармійців тилівих установ, управлінь наркомату оборони, військових округів і штабів фронтів старшими віками, обмежено придатними і непридатними до стройової служби і жінками [2, с. 230-231]. Ще раніше – в 1941 році – був оголошений наказ про мобілізацію усіх службовців в армії по вільному найму, а в травні 1942 року – кадрових і вільнонайманних службовців цивільного повітряного флоту, де також знаходилося немало жінок [2, с. 295-296].

В цілому мобілізація жінок, проведена в СРСР, не розходилася з принципами, що декларувалися ще до війни. Згідно з цими принципами і уявленнями про майбутню війну, жіноча участь в захисті вітчизни була обмежена службою в допоміжних і тилівих військах, організацією протиповітряної оборони і працею на виробництві. Але в ці рамки не вписувався феномен, з яким сталінське керівництво зіткнулося з самого початку війни і який воно, зрештою, зуміло поставити на службу собі і країні, - феномен жіночої добровільності. Аналіз мотивів жінок, що добровільно відправилися на фронт, демонструє різноманітність, що важко класифікується. Дехто із жінок прагнув помститися за загиблих родичів або чоловіка, для інших це було бажання наслідувати приклад батьків і реалізувати сімейний етичний кодекс та інше [3, с. 25-27]. До того перед війною вся радянська пропаганда працювала над перетворенням жінки на емансиповану, самодостатню особу, хоча така емансипованість носила здебільшого виробничий характер, проте були свого роду психологічною підготовкою до масової участі радянських жінок у війні. З її початком сотні тисяч жінок кинулися в армію, не бажаючи відставати від чоловіків, почувавши, що здатні, нарівні з ними, винести всі тяготи військової служби, а головне – затверджуючи за собою рівні з ними права на захист Батьківщини [4, с. 77].

Якщо казати про чисельність жінок, що приймали участь у військових діях, то слід окреслити, що в роки війни було підготовлено 300 тисяч медичних сестер, понад 900 тисяч сандружинниць, у військах протиповітряної оборони служили 300 тисяч жінок. За роки війни було підготовлено 222 тисячі жінок “бійців-спеціалістів”: мінометниць, станкових і ручних кулеметниць, автоматниць, снайперів, зв'язківців, фахівців дорожньо-експлуатаційних служб [5, с. 187-188, 187-188]. Якщо скласти ці цифри, то вийде 722 тисячі. Це без врахування жінок в авіації, на флоті, у бронетанкових військах, артилерії, піхоті, навіть в кавалерії. Десятки тисяч жінок служили військовими лікарями, розвідницями, водіями, штабістами, кухарями та ін. Тобто чисельність жінок, які носили воєнну форму – не менша 2-3 мільйонів. До того були сотні тисяч жінок в ополченні, в партизанських загонах, в підпіллі. Масово використовувалася жіноча праця на військових підприємствах, що прирівнювалося до військового обов'язку. 12 мільйонів, переважно жінки, будували протитанкові рови, окопи, бліндажі [6, с. 165]. Вже з липня 1941 року починається формування жіночих авіаційних полків. Для того, щоб одержати направлення на фронт, необхідно було за короткий строк вивчити тактику бою, штурманську справу, озброєння літаків [7, с. 117]. Багато жінок і дівчат служило в частинах протиповітряної оборони. Так, наприклад, у Київському корпусному районі ППО понад 870 жінок і дівчат служило молодшими командирами [8, с. 49].

Багато жінок отримали звання Героїв Радянського Союзу. Так, за форсування Дніпра на південь від с. Пекарі Канівського району Черкаської області серед перших звання Героя одержала санінструктор 667-го стрілецького полку 218-ої стрілецької дивізії старший сержант медичної служби Зінаїда Олександрівна Самсонова. На Букринському плацдармі за 26–27 вересня 1943 року вона під ворожим вогнем винесла 30 поранених бійців і сама евакуювала їх на лівий берег [7, с. 81].

Найбільше серед жінок-Героїв Радянського Союзу було льотчиць. Цього високого звання удостоєні 83 жінки-льотчиці. Серед них – 25 льотчиць, що служили жіночому авіаційному полку, у так званих “Нічних відьмах”. Одна з них – українка Поліна Володимирівна Гельман [9, с. 65].

Яскравими прикладами участі жінок у розвідці є Гнилицька Н.Т., Фортус М. О., Бобирєва М. М., Жукова А. Ф. Так, Бобирєва М.М. відзначилася тим, що працювала секретарем у німецькому штабі у місті Вінниця. До її рук потрапляла таємна інформація, яка згодом передавалася партизанам і підпільникам. Перед відступом фашистів Марії вдалося добути і сховати важливі папери. Потім працювала у складі розвідувально-диверсійної групи десантувалася поблизу міста Краків [7, с. 211].

Жукова А.Ф. в серпні 1944 року була десантована в тил противника поблизу Кракова у якості радиста розвідувальної групи “Голос”, у складі якої успішно діяла до січня 1945 року. Працювала на нелегальному положенні. Після арешту другого радиста групи була направлена у партизанський загін і вже звідти підтримувала зв'язок із командуванням [7, с. 217].

Але мобілізувавши патріотично настроєних жінок, влада виявилася абсолютно не готова інкорпорувати їх в армійський організм. Жінки, як правило, виявлялися наодинці з фронтовою повсякденністю – не занадто зручною військовою формою, відсутністю загальних і спеціальних жіночих засобів гігієни, необхідністю спільного проживання з чоловіками, дефіцитом медичного і гінекологічного обслуговування.

Однією із трагічних та героїчних сторінок українського національного підпілля була боротьба західноукраїнських жінок у лавах ОУН та УПА, що виступали проти німецько-гітлерівського та сталінського тоталітарних режимів. На кожному структурному рівні ОУН та УПА поруч із чоловіками працювали жінки, починають формуватися жіночі підрозділи. До їх компетенції входили розбудова медичної опіки та санітарної допомоги, господарські функції та пропагандистська робота [10, с. 56]. Більше відповідальні функції виконували жінки-підпільниці. Найширше поле діяльності жіноцтва, де воно себе виявило, і свій справлений організаційний хист, — це референтура Українського Червоного Хреста, що мав три відділи: медичний, опіка над пораненими і хворими бійцями УПА, фармацевтичний [11, с. 195]. Але одразу слід зазначити, яким жорстоким розправам піддавалися жінки, що були схоплені військами НКВС чи гітлерівцями – приниження, роздягання, гвалтування, катування на розжареній печі, застосування так званих “червоних чобітків” [12, с. 3]. Багато з жінок, які боролися за національне визволення України, зазнали репресій, стали політв'язнями [13, с. 43-44].

Післявоєнна психологічна реабілітація у жінок проходила складніше, ніж у чоловіків: занадто великі для жіночої психіки були подібні емоційні навантаження. Участь жінки у війні є складною вже в силу особливостей жіночої психології, у жінки інше сприйняття фронтової дійсності. Чоловіки, та й інші жінки-некомбатантки, неоднозначно ставляться до жінки на війні, до присутності жінки в бойовій обстановці, в армії взагалі. Гендерна роль жінки передбачала її природне бажання всіма своїми силами сприяти продовженню людського життя, а не приймати участі у його знищенні. Жінка опинялася в психологічній пастці, намагаючись співставити свою біологічну (материнську) та соціальну (солдату) ролі.

Але більшість жінок все-таки перебували не на фронті, а на окупованій території.

Говорячи про українське селянство і окупацію в усній історії, усвідомлюємо, що насамперед це жіночий погляд на ці події. Передусім це пов'язано з двома об'єктивними причинами: меншою тривалістю життя чоловіків в порівнянні з жінками (майже дев'яносто відсотків опитаних респондентів яким на початок війни виповнилося 20 років – це жінки) та участю чоловіків в безпосередніх бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни. А від того невеликого відсотку чоловіків які не потрапили під мобілізацію (насправді з різних причин: за станом здоров'я, за віком, в наслідок несвоєчасного проведення мобілізації та швидкого наступу німецьких військ абз ін.) слід одразу відкинути чоловіків похилого віку та тих хто в наслідок різних причин потрапили на службу до німців і були розстріляні чи засуджені після війни. Ці обидві категорії з об'єктивних причин не могли стати об'єктами усно історичного опитування. Тому майже всі усні інтерв'ю та спомини – це спогади дітей та підлітків.

Так само як і в тилу жінка на окупованій території поступово починає перебирати на себе чоловічі функції, виконувати роботу яка в мирне життя їй не притаманна. Дуже часто в літературі цей процес пов'язують з тяжкою працею в колгоспі вже піз час окупації. Насправді початок заміщення чоловіків жінками почався раніше – під час евакуації. Принаймні на сьогодні відомі не поодинокі випадки, коли колгоспи направляли на перегін худоби саме жінок, а ще точніше молодих дівчат, які до війни працювали телятницями. Перегін худоби досить складна робота, згадаємо хоча б американських ковбоїв. Як відомо жінок серед них не було. До того ж дівчата переганяли худобу пішки, потрапляючи під непоодинокі авіанальоти. Згадає Бородай Ніна Іванівна: “Ну як об'являли що війна і скот виганять і ми погнали скота і люди ж пооставалися. І ми ото погнали ото на Дон, погнали ми ото туди, начальник утік, і ми осталися. Це ми п'ять дівчат, дощ йде, а ми в лісу, я з коровою, а доїли на землю. Як село близько – людей гукаємо, люди подоють, молочка візьмуть собі, а як далеко село – на землю подоїмо” [14].

Слід зазначити, що характерною ознакою повсякденного життя більшості українських селян, більшість яких становили діти, жінки та люди похилого віку, на окупованій території була їх обов'язкова тяжка праця: спочатку у збережених окупаційною владою колгоспах та радгоспах, а потім у створених на їх базі “громад-

ських господарствах” та “державних господарствах” згідно із законом “Про новий аграрний лад” від 15 лютого 1942 року, а також у відроджених численних поміщицьких маєтках. Згідно з розпорядженням рейхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 року про запровадження обов’язку праці примусову трудову повинність виконували селяни віком від 15 до 65 років [15, с. 99]. Однак на практиці широко використовувалася праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5-6 годин до 6-7 годин вечора. Польові роботи виконувалися в основному вручну, без застосування техніки та механізмів. За невихід на роботу, погане ставлення до неї, невиконання норми виробітку, розпоряджень керівників господарств до винних вживалися суворі покарання: “Шоб ваші діти і діти ваших дітей не знали війни, війна – то страшне дело! Сидиш, ой, ой, Боже ж мій! Ой, а фашисти, може еслі і буде війна там з німець... А німці – це ж фашисти! Били нас, ми ж були по сімнадцять год. Війна кончілась – двадцять три годи мені було, а началась – сімнадцять. Хотілось же бігати, гуляти, вийдем... Був, як же ж його, підожди... Так він так нас, девочки, бив тими! А яка тоді ж гульня була? Це уже потом і театри, і кіно було, і п’єси, ходили ж уже такі, і художня самодеятельность. А ми ж – у траві, і хлопці, і ми ж. А хотілося ж побігти! Та у траві полежимо, а він прийде, пльоткою як щельопне, щельопне! Кому куди попаде, кому по заду, кому по руках, шоб не гуляли. “Партізан?! Партізан?!” [16, с. 19].

В прагненні отримати дармову сільськогосподарську продукцію німецька адміністрація звернулася до досвіду радянської колгоспної системи. Окрім загальної трудової повинності та трудовнів, існували ще і податки: “Ну конешно, бо не було на шо жить. Ну конешно матері ходили. Батьків там не було, бо на війні всі були. а ходить на роботу надо було. А не підеш все. Заробила мамка на свинях три пуди і забрали все шо в неї, налог забрали [17].

Зазвичай жінок використовували на найбільш важких некваліфікованих роботах. Риття окопів закарбувалося у пам’яті багатьох: “Німці забирали, копали окопи. Там же воно біля Дніпра. Копала окопи, а тоді після окопів загнали на Нікополь, забрали там мост строїли...це дуже багато там тарасівців були, шо строїли мост, якісь і німці... Мост той строїли, і то вже той достроїли. А так вони ж сам собі мазали тім, камнем оцім, шо кость ото роз’їда, мазали. Ну, в сестри отак четири рани, шоб ніде не вгнали, шо рани той. Приїжджали нова поліція, міліція – нащі тарасівські, в міліції були. Являлись бречками, пороли, садили на бречку, аж оно там на Томакову, туди на збор їх шо... а тоді ж отпраляли опять же в Нікополь їх, то вони тікали, не хотіли робить там... та ото являться, ноги понамазували, шо рани пороз’їдали... Знаєте, та було всякого...”. [18]. І такі факти свідомого нанесення собі ран були непоодинокими, бажання вирватися із рабської неволі переважали страх перед каліцтвом.

Масовими були випадки, коли за порушення селян жорстоко били, спалювали селянські хати, відбирали присадибні ділянки, худобу та майно, заточували у в’язниці або відправляли на примусові роботи до таборів та навіть розстрілювали. Так, наприклад, в одному з розвідувальних повідомлень, яке надійшло до Українського республіканського штабу партизанського руху, повідомлялося: “Б’ють не лише колгоспників та колгоспниць, але й сільських старост, особливо “керівників громадських” господарств. Були випадки, коли через зупинку молотарки в умовах зимового морозу та заметілі, німці заарештовували всіх бригадирів і керівників колгоспу, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася – знову били”. Щоб примусити селян працювати в неділю та у дні релігійних свят, окупанти навіть зачиняли церкви.

За свою працю селяни отримували мізерну платню на підставі вироблених “трудопнів”. Цю систему окупанти запозичили з радянських часів. Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Згадує М.І. Рижик: “...Було при немцях соберуться под нашей хатой, там, на нашем краю. Розганяли ж тогда... Заганяли на работи...” [19].

Українські селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік [20, с. 154]. Правда, якоїсь єдиної системи у цьому питанні не було, адже окупаційні власті у кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд.

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання одних і тих же податків впродовж короткого проміжку часу, в результаті чого створювала ситуацію, коли до неспроможних сплатити податок селян застосовувалися жорстокі репресивні та конфіскаційні заходи.

Репресії та знущання могли бути і безпідставними: “Німці з дівчат здівалися. Насильничали, на окопи ганяли. Так ми тоді сестру ховали, Полю, 25-го вона году. Тоді нас ото переправили вже. А вже знають, шо приходе врем’я, шо наші перестають стрілять на німців. Начинають пекти хліб. А німці ходять ото закутані, натягнуть ото, тут шарфом обв’язать... Напечуть хліба, а німець назло забере той хліб, винесе його, приз’би раніше були такі глинобитні... і ото поносом своїм, шоб ми не їли. Куда ж після його, як у його понос? І ото поскладає... отак” [21, с. 35].

Крім грошових податків, окупантами були встановлені численні натуральні податки, які фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов’язані здавати м’ясо, молоко, мед, овочі, квасолю, горох, ягоди, сіно і соломку, волокно, горіхи, рибу незалежно від того, чи міг селянин її піймати і чи росла у його садку горішина. Доходило до того, що кожне селянське господарство зобов’язували здати по 20 кг сушених буряків, а восени 1942 р. здавали навіть квашену продукцію. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі, окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській та Сумській областях сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700-800 літрів молока з корови, 4 кілограми домашньої птиці з двору, 160 яєць від кожної несучки. У Ровенській області натуральні податки становили: зернових - від 2,85 ц до 6 ц з 1 га, картоплі - 20 ц з 1 га, м’яса 25 кг з 1 га, молока - від 210 до 1050 л з корови [20].

Окрім нової ролі для жінки – годувальниці родини, війна поклала на неї ще нові випробування. Під час війни саме жінки на окупованих територіях врятували велику кількість червоноармійців, хлопців-підлітків: “Тада, уже ж як немцов выгоняли, у нас ховалися мамины 2 племянники. А мы з мамою и соседка в первой хате, тады ж были лавки так, под лавкою, а тые, шо ховаються мужчины, у другой хате не кровати лежали. Ой, як стреляли це ж от это все ж боялися, а я была як разведчик. Меня посылали сюда наши тоже, дядька жил, ну дядина сказать родная сестра и брат. – Шо там делается в Гусарце, шо там немцы делают” [22].

Ризикуючи власним життям та своїми дітьми вони переховували, підготовували, виводили з населених пунктів червоноармійців які потрапили у оточення, видавали за своїх неповнолітніх синів молодих парубків рятуючи їх від полону, розстрілу, примусової праці в Німеччині: “Ну, зайшов молоденький, ну мати найшла та й перебрала. Німці ж ходять: плинний, плинний, русь, русь, а мати ж божиться, шо це мій син. Ну він же ж молоденький, ходе склянки збирає, бо вікна побиті були” [23].

Згадує Тарасович Тетяна Іванівна: “Посылають бабу мою, ідїть у розвідку. Чи немає німців. А вони ж вийдуть (осїнь була), ну де вони можуть ходить. Немає наших солдатів. А солдати у нас у хаті. Кажуть, нема, немає німців. Вони ж тоді прориваються і ідуть далі. Оце отако” [24].

Незважаючи на нові ролі та непритаманні види робіт з жінок ніхто не знімав її традиційну роль. Як радянські війська, так і німецькі залюбки залучали жінок до звичних для неї занять: приготування їжі, прибирання, прання. “А как уже отступали, так у нас поселился якийсь штаб німецький і загадали матері шоб та млинців напекла і яєшні нажарила. Мама нажарила їм яєчні, млинців, вони посідали за стіл, а їх мабуть штук 6 було і позвали брата мого 36-го года. Це мені 12, а він менший і угощають його. Самі не їдять, а йому дають яєчню, млинці, а мати каже: іш, хоч наїсися. А вони сміються, погладили його по голові, пустили. Самі почали їсти” – згадує Сівер Уляна Петрівна [25].

Жінкам найчастіше потрібно було якось пережити втрату близьких, психіка зазнавала тяжких ударів коли потрібно було своїми руками ховати близьких людей: “Оце у плавні які мужики ховались, де скривались забирали. Бедні, сьогодні вони яму копають, завтра в обід їх стріляють... у ту яму. Оті ями, там велика, велика яма, там багато людей. І там у моєї сестри, моєї тьоті, там був і син, і зять. Брат двоюрідний був той, як оце учора їх побили, а через півтора дня прийшли красні... їх послідня мета була [поліцаїв], у плавні половили, такі нори виривали, шо люди у норах там... і один вийшов, пішов у село якіхся продуктів, і його піймали, і він видав, і то вони півтора дня не дожили і їх усіх уже удітих побили... не роздівали, нічьо... Так, як тіки красні заїхали, зразу тьотя моя, мамкина же рідна сестра, дак як подалася туди, де ті ями, а воно в очереті і так десь за селом ото там... Подалась тьотя, стала, розривала, а вони бідні ще теплі. Всіх їх поклали в братську могилу в Марганці...” [18]. Або свідчить мешканка Новомиколаївського району Саботаш Клавдія Андріївна: “А батько погіб безвісти, а брат вже ішли на Москву як погіб, Калінінська область, він служив у тилу ну призваний був у Львов. А тоді вже убитий був, ну і бачите так неправильно робили, мамі. Це ж тіки сказать де Новоніколаєвка, з Новоніколаєвки пішки ходила і дали, вручили їй дві похоронні. Це можна вона і в Терсянки сиділа, поки привезли її, коровами привезли. Чи можна дві похоронні разом отдавать. Це ж вони у тому у воєнкоматі це зробили: вона каже, шо спитали хто це такий Андрій, той Андрій Яковлівеч це мій батько – Усов Андрій Яковлевич, а Григорій Андревич, другий раз, і вона і сознание потеряла. Так шо може вам розхваляють комуністів, діти, так не вірте, нічого хорошого не було: вбитий батько, вбитий брат. Налогами наоблажували нас, не считали шо ми люди”. Але навіть, після таких страшних випробувань жінка повинна була турбуватися про сім’ю, дітей. Потрібно було працювати та шукати шляхи виживання [26].

Жорстокість німців породжувала природну реакцію: “А їх ведуть колоною вужоні наші, плєних німців я б наче побігла розірвала їх, хоч одного на шматки, в мене така ненависть була, ото така, ото война така. Всього не розкажеш” [27].

В останній період війни жінки могли зазнати кривди від представників і радянської влади у формі образ та звинувачень за перебування їх родичів на роботах у Німеччині: “Ну, я пішла пішла ж до председателя шоб хоть кришу от доща дітям накрить, а він каже: “Твій Микола у Гітлера пироги їсть, а я тобі буду хату крить?”. А я тоді не видержала, кажу: “Мій Микола був у Гітлера під сапогом, а ти де був? У Сталіна під крилом?...”. І він тоді вигнав мене. А тут в скорості прийшло із Дніпропетровська шо провірить таких же солдаток, як живуть, у якіх условиях. І він живенько тоді і кузнеців, і плотників, усіх і прислав, мені хатку поквив” [28].

Одразу після звільнення українських територій почали проводитися роботи з відбудови господарства. Але вони були направлені насамперед на галузі, що були необхідними для подальшого ведення війни – металургію, машинобудування, вуглевидобування. Найтяжчою з окреслених галузей було саме вуглевидобування, на прикладі якого можна яскраво змалювати внесок жінок у відбудову країни. Державний комітет оборони розіслав постанову в сусідні області України і Росії, де було сказано, що з кожного колгоспу в обов’язковому порядку треба відправити по одній людині на відновлення шахт. Осіб, які відмовлялися виконати наказ віддавали під суд, як дезертирів. Тому приїжджали в основному жінки – чоловіки або загинули, або знаходилися на фронті. По мірі пересування радянських військ на захід і звільнення України новоспечені “гірники” приїжджали із інших областей. Як правило, це були або дівчата і жінки, або парубки, яким ще рано було йти в армію. Після місячних курсів ФЗО всі вони йшли у вибій. Лише на десять днів парубків і дівчат закріплювали за досвідченим гірником, а потім вони одразу ставали робочими очисного вибою [29, с. 76]. Але ситуація все одно залишалася катастрофічною. І тоді було кинуте гасло: “Жінки – у вибій!”. Як

відомо, рух “Жінки, у вибій!” виник стихійно, раптово і масово. У вересні 1943 року, в перші дні звільнення Донбасу, почався підземний подвиг жінок.

Ініціатором руху переходу жінок на підземні роботи в шахти стала Ніна Кузьменко. Вона працювала на відбудовних роботах, незабаром стала першою забійницею на шахтах імені Калініна і № 17 тресту “Калінін-вугілля”. Виконувала до трьох норм, організувала комсомольсько-молодіжну жіночу бригаду, яка постійно перевиконувала виробничий план [30, с. 176].

Залучення жінок до процесу відбудови промисловості було масовим явищем. Деякі жінки потрапивши на примусові роботи під час окупації після звільнення продовжували працювати тим же складом, і майже на тих же роботах: “Добра не бачили, війна дуже тяжела, взяли у Германию а тоді в Запоріжжі два вагони ешелону зупинили, ми при німцях на передаточній цеглу робили. А потім зайшли красні, завод востановляли, як він тепер називається. 29 називався, воєнний завод. Так ми днем востановлювали завод, а ноччю везуть до гуртожитку підїзжали машини, ведуть рить окопи, такі здорові противотанкові, викидаємо землі. А тоді як пролетить німецький самолёт, позакидує на афішки “Дорогие дамочки, не роите на себе ямочки, бо прийдуть наші таночки, загорнуть вас у ямочки” А ми сидимо, плачем. молоді, год по 16-17. А руки зводити не могли. А тоді воно, вазеліну не було руки помазати. І так, кармили очень-очень плохо, бо нас багато було, а після війни, а при німцях, як цеглу робили так погано. Ходили еле-еле вижили. Нічого було робить. А як красні прийшли то ми тиждень робимо, а суботу-неділю забирають на Дніпрогес. Ото я востановляла, наше покоління. Цілий день робила. Востановляли о той красавець Дніпрогес. Цілий день каміння носимо, ото руками, маленькі дівчатка, хлопчики. Руки поросхидилися, їсти хочеться Як утром приїхали каші пшоняної кинули, не зажареної нічого, і кашкой такий без Сахару. І цілий день робимо. Ну, як можна ілий день так робити. А ввечері приїдуть, якоїсь баланди привезуть, ото і їли” [31].

Згадує Трофімова Лідія Стефанівна: “А как началась война, меня в Германию забрали, тогда не спрашивали – хочешь-не хочешь, я была три года в Германии. Вот. А тогда приехала з Германии, меня тут же сразу забрали на Запорожье на плотину строили, мы там бетон толкли сутками, вот, бетон толкли два года я была. А тогда мамка пишет: “Дочечка, ехай домой, мы з батькой сами”, эти вже замуж повиходили, сестры старшие, уже все, каждая замуж, брат женился, а етой еще был хлопяк и нежанатый, от” [32].

Якщо говорити про соціальний захист жінок у період Другої світової війни, то можна виокремити питання захисту материнства. 8 червня 1944 року була видана постанова Президії Верховної Ради СРСР “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерям, посилення охорони материнства та дитинства”. Відповідно до цієї постанови народний комісаріат торгівлі СРСР і народний комісаріат охорони здоров'я СРСР 7 вересня 1944 р. приймає наказ за №431/592 “Про відпуск продовольчих пайків для вагітних жінок, жінок-годувальниць та комплектів білизни для немовлят”. Згідно з яким вагітним жінкам, починаючи з 6 місяців вагітності, жінкам-годувальницям протягом 4 місяців після пологів, а також годувальницям дитячих і лікувальних установ і жінок, які здають грудне молоко в консультації, дома будинків і ясла Наркомату охорони здоров'я, протягом всього періоду годування ними дітей або здачі молока, повинні були відпускати окрім понаднормове забезпечення на місяць, ще додаткові продовольчі товари: смальцю–800 г, цукру–600 г, крупи–1200 г, молока натурального–12 л [2, с. 186].

Надання медичної допомоги вагітним жінкам та породіллям в областях України було вкрай складним. Перш за все, вдалось в ознаки недостатня кількість жіночих консультацій і породіль, а також акушерів-гінекологів, в першу чергу мобілізованих на фронт у якості хірургів. Як наслідок зменшилась кількість і якість лікувально-профілактичної роботи в консультаціях та пологових будинках, підвищився відсоток смертності при пологах. Так, в 1944 році в Сталінській області від загальної кількості вагітних, які поступили під нагляд жіночих консультацій своєчасно, тобто до 3 місяців, спостерігалось тільки 25,2% [33, с. 51-52].

Значно гірша ситуація складалась на окупованих територіях. Породілля не мала змогу отримати медичної допомоги та, як і до війни була змушена ставати до роботи якнайшвидше: “Вони нарвали, нарвали пельонок замотали її. А тоді вона вся в чіряках де вона лежала на мерзлій землі, а пішла туди на свинарник опять, я народила 25 ноября, а 3 декабря уже на роботі була. Там свиней було 52 голови, німці брали брали і не платили за кнуря тільки 3 трудовні і все, не має ні опоросу ні случки, не має откорму. Всю зиму ото жила” [34].

Оскільки жінки в роки війни стали фактично основною виробничою силою, то окрім надання матеріальної і лікувально-профілактичної допомоги працюючим жінкам необхідно було створити умови для виховання дітей. В першу чергу, це стосувалось жінок, які мали малолітніх дітей. Тому особливу увагу було приділено поновленню роботи мережі дитячих ясел. Цьому посприяло прийняття постанови Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р., згідно з якою кількість ясельних ліжок на 1 листопада 1944 р. порівняно з серпнем того ж року зросла по Україні на 32118 одиниць і становила 53942 шт. Однак вийти на такі показники на місцях було не можливим, що пояснювалось об'єктивними причинами. Так, наприклад, замість прогнозованих 48 ясел на 2365 місць у м. Полтаві на 1944 р. працювало лише 23 ясел на 968 ліжок (46% до плану) [35, с. 46].

Потреби фронту накладали відбиток на стані незахищених верств населення. Щодо медичної допомоги матерям та дітям в тяжких умовах війни, то вона здійснювалась у межах спроможності. У тяжкі роки війни соціальні служби і медичні установи відчували нестачу фінансових коштів, лікувальних препаратів, обладнання і кадрів, що й ускладнювало діяльність державних органів по надання соціальної допомоги дітям та матерям України.

Заради справедливості треба відмітити, що відродження і вирішення соціальних питань, робота всієї соціальної інфраструктури також повністю покладалась на жіночі плечі. Так вже склалося, що ця сфера

людської діяльності традиційно вважалася за жіночу. Лікар, учитель, педагог, бібліотекар – ці й подібні до них професії якнайкраще личать жінці, матері, з її увагою, терпінням, турботою, любов'ю.

Для окреслення питання участі жінок у відновлювальному процесі в роки Великої Вітчизняної війни, слід одразу зазначити, що жінки були основною виробничою силою у всіх галузях господарства країни – промисловості, сільському господарстві, охороні здоров'я та культурі. Через брак робочої сили у важких галузях промисловості її змушені були замінити некваліфікованою працею жінок та підлітків.

Джерела та література

1. Польш А. Женщина и война // Нева. – 2004. – №2. – 43-51.
2. Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941 – 1945 гг. – М.: Мысль, 1979. – 293 с.
3. Алексеевич С. У войны не женское лицо. Повести. - М.: Наука, 1989. – 132 с.
4. Самойлов Д. Люди одного варианта. Из военных записок // Аврора. – 1990. – № 2. – С. 77-85.
5. Орлова Т.В. Війни ХХ століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії// Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н.Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ “Видавництво “Політехніка”, 2008. – Вип. 27. – 226 с.
6. Женщины Страны Советов: Краткий исторический очерк. – М.: Политиздат, 1977. – 240 с.
7. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. – М.: Просвещение, 1965. – Т.6. – 388 с.
8. Галаган В.Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К.: Вища школа, 1986. – 303 с.
9. Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – К.: Знання, 1967. – 390 с.
10. Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Визвольний шлях. – 2002. – Ч. 10. – С. 64-75.
11. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль : Ред.-видав. відділ., 1991. – 240 с.
12. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА // Україна Молода. – 2005. – 9 червня (№ 105).
13. Гулько Я. Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах) // Людина і світ. – 1991. – № 8. – С. 37-46.
14. Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (далі РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського) – Ф. 8 – Оп. 16. – Спр. 23 – “Бородай Ніна Іванівна, 1923 р.н., смт. Михайлівка Михайлівського району Запорізької області”.
15. Потильчак О. “Новий порядок” в окупованій Україні // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97-104.
16. Опитування. Біла Ганна Степанівна, 1924 р. н., с. Біленьке Запорізького району Запорізької області // Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – С. 17-22.
17. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 16. – Спр. 13 – “Малик Катерина Ісаївна, 1929 р.н., смт. Михайлівка Михайлівського району Запорізької області”.
18. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 17. – Спр. 27 – “Філатова Катерина Петрівна, 1931 р.н., с. Вищетарасівка Томаківського району Дніпропетровської області”.
19. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 13. – Спр. 33 – “Рижик Мілія Іванівна 1923 р. н., с. Привільне Баштанського району Миколаївської області”.
20. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. – 2008. – Вип. 11. – С. 148-165.
21. Опитування. Біла Марія Миколаївна, 1930 р. н., с. Біленьке Запорізького району Запорізької області // Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – С. 32-37.
22. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського – Ф. 8 – Оп. 13. – Спр. 25 – “Гавриленко Меланія Сидорівна, 1928 р.н., с. Гусарка Куйбишевського району Запорізької області”.
23. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 14. – Спр. 51 – “Божко Ніна Федорівна, 1924 р.н., с.Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області”.
24. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 13. – Спр. 27 – “Кривіцкая Анастасія Івановна, 1931 р.н., с. Гусарка Куйбишевського району Запорізької області”.
25. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського – Ф. 8 – Оп. 14. – Спр. 44 – “Сівер Уляна Петрівна, с.Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області”.
26. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 13. – Спр. 24. “Саботаш Клавдія Андріївна, 1932 р.н. с. Зелена Діброва Новомиkolaївського району Запорізької області”.
27. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 13. – Спр. 17 “Темченко Горпина Прохорівна, 1921 р.н., с. Нововікторівка Новомиkolaївського району Запорізької області”.
28. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського). – Ф. 8. – Оп. 17. – Спр. 7. “Олійник Антоніна Петрівна, 1910 р.н., с. Вищетарасівка Томаківського району Дніпропетровської області”.
29. Єсіп І.М. Жіночі ініціативи щодо забезпечення видобутку вугілля в Донбасі в роки Великої вітчизняної війни (1943-1945 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. Збірник наукових праць. – 2009 – № 1. – С.73-79.
30. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры. – 1948. – 147 с.
31. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 14. – Спр. 21 – “Бугайова Олександра Макарівна, 1926 р.н., с. Смірново Куйбишевського району Запорізької області”.
32. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського. – Ф. 8 – Оп. 16. – Спр. 43 – “Трофімова Лідія Стефанівна, смт. Михайлівка Запорізької області”.
33. Удалова Т.М. Особливості соціального захисту дітей та матерів України в роки Другої світової (1939-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 45-54.
34. РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського – Ф. 8 – Оп. 14. – Спр. 34 – “Керчук Таїсія Яківна, 1928 р.н., с. Смірново Куйбишевського району Запорізької області”.
35. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення України (1943-1945). – К.: Знання, 1995. – 83 с.

Биливненко С.Н., Молдавский Р.Л., Соляник Н.А. Советская женщина в условиях Второй мировой войны

В статье рассматриваются аспекты участия женщин во Второй Мировой войне. Советская женщина принимала активное участие как в боевых действиях, так и работе в тылу. Но не менее тяжелым было положение женщин на оккупированных территориях. В статье делается попытка выделить и проанализировать роль советских женщин в военных событиях, принудительных работах, выживании на оккупированной территории, работах по восстановлению страны после завершения оккупации.

Ключевые слова: женщины, Вторая Мировая война, принудительный труд, оккупация, восстановление промышленности.

Bilivnenko S.M., Moldavskiy R.L., Solyanik N.O. Soviet Women during World War II

The article deals with aspects of women's participation in World War II. Soviet women actively participated in combat as well as work in the rear. But no less difficult was the situation of women in the occupied territories. The article attempts to isolate and analyze the role of Soviet women in the military events, forced labor, survival in the occupied territories, works to rebuild the country after the occupation.

Keywords: women, World War II, forced labor, occupation, rebuilding industry.

УДК: 94:32(084.5)(477)"1941/1945"

В. О. Шайкан

РАДЯНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПЛАКАТ ЯК ЗАСІБ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРотьБИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті розкривається роль радянського політичного плаката як засобу масового впливу на населення в ідеологічній боротьбі проти гітлерівців.

Ключові слова: плакат, колір, ідеологія, вплив, художня творчість, визволення.

Проблеми ідеологічної боротьби, в тій чи іншій мірі, торкаються автори усіх історичних розвідок присвячених Великій Вітчизняній війні. Предметом вивчення стають різноманітні сегменти цього, на перший погляд очевидного і, разом з тим, прихованого дійства, котре червоною ниткою простяглося через усю війну.

У даній статті автор зробив спробу дослідити радянський політичний плакат як засіб ідеологічного впливу, що набув широкого використання з перших днів Великої Вітчизняної війни.

Вже 22 червня 1941 р. художники М. Купріянов, П. Крилов і М. Соколов (Кукринікси) виготовили ескіз плаката «Безпощадно розгромимо і знищимо ворога», який 24 червня з'явився в газеті «Правда»[1]. Центральними фігурами тут є образ радянського воїна, виконаний червоною фарбою і сатиричне зображення чорною фарбою Гітлера, що продирається крізь розірваний ним договір про ненапад. Солдат віткнув штик у голову Гітлера, що мало означати кінцеву мету війни. Протягом тижня А. Кокорекін виготовив плакат «Смерть фашистській гадині!»[2]. Стиль зображення і сюжет плаката нагадують роботу Кукриніксів, але тут фашизм зображений у вигляді потвори, що своїми рухами нагадує фашистську свастику. Схематичний образ червоного воїна пронизує потворі горло. Тоді ж виник плакат «Батьківщина-мати кличе!», автором якого був І. Тоїдзе [3]. Це перші плакати Великої Вітчизняної війни. Вони відбивали її справедливий характер з боку СРСР і мету в найбільш загальному вигляді. Полотна були звернені до широкого загалу – усього радянського народу. Та перебіг подій на фронтах вимагав більш конкретної спеціалізації і адресного спрямування пропагандистських зусиль.

Варто звернути увагу на особливість радянського політичного плаката як засобу впливу на моральний стан воїнів Червоної Армії. Плакат був дійовим засобом звернення не стільки до розуму, скільки до почуттів радянських бійців. У ньому мало значення багато складових: фон, колір, рухи й одяг персонажів, символіка, історичні аналогії, форма, колір і розмір букв, жанр виконання, гасла, заклики, вірші, відповідність політичній обстановці і т.п. Усі ці елементи були спрямовані на виклик у воїнів різних почуттів: обурення, ненависті до ворога, співчуття до постраждалих, жага помсти, радість перемоги і головне з них – природна потреба боротьби з окупантами.

Для 1941 р. був характерним плакат спрямований на розпалювання люті до ворога. Він демонстрував втрати цивільного населення, звиряче поводження окупантів на захопленій території і рішучість Червоної Армії дати відсіч наїзникам. Центральними сюжетними лініями є образ загиблої жінки і осиротілої дитини, розміщені в нижній частині плаката і фігура червоноармійця з автоматом у лівій руці на фоні гармат, що ведуть вогонь по ворогу – у верхній частині. Правою рукою боєць віддає команду. Одяг червоноармійця уособлює рішучість. Осиротілий хлопчик зображений на тілі убитої матері на чорному тлі, уві млі, що уособлювала тривожний час. Внизу плаката заклик: «По вбивцях наших жінок і дітей – Вогонь!». Цей плакат мав викликати у бійців співчуття до близьких людей, що залишилися в тилу ворога і могли стати його потенційними жертвами. Разом з тим він викликав почуття гідності і стійкості воїна [4].